

Ashirbek MUMİNOV (*) (Çev. Mederbek KADYROV (**))

ŞAMI DAMULLA VE “SOVYET İSLAMI”NIN OLUŞUMUNDAKİ ROLÜ

Sovyetler Birliği, merkezinde Marksist öğretinin bulunduğu tanrıtanımsızlık ideolojisi çerçevesinde, kuruluşundan itibaren kararlı bir şekilde dine karşı bir mücadele başlatmış ve toplumsal yaşamdan dini tasfiye etmeye çalışmıştır. Dine ve takipçilerine (“ulema” ve inananlar) karşı sürekli uygulanan baskı, Sovyetlerin hüküm sürdüğü zaman diliminde (1917-1991) din karşıtı politikanın temel unsuru olmuştur. Ancak zamanla, dinin kendi varlığını koruyabilmesi sonucunda din ile ateist devlet arasında perde arkası karşılıklı eşitlikler oluşmuştur. İslam’ın böylesine karmaşık koşullardaki özel durumu araştırmacılar tarafınca şartlı olarak “Sovyet İslamı” diye adlandırılmıştır. Orta Asya topraklarında “Sovyet İslamı”nın oluşmasında, bize göre, yerliler arasında Şami Damulla ismiyle bilinen ve Osmanlı İmparatorluğu’nun (1453-1924) Arap vilayetinden bir din âlimi olan Sa’id b. Muhammad b. ‘Abdulahid b. ‘Ali el-‘Asali et-Trablusi eş-Şami ed-Dimeşki (ö. yaklaşık 1932) önemli rol oynamıştır. Bu makalenin amacı onun hayatı ve faaliyetlerine açıklık getirmek, bölgede İslam’ın yeniden yapılanmasındaki rolünü ve düşüncelerini incelemektir.

Taşkent’in Dini Merkeze Dönüşmesi

Yeni yönetimin gerçekleştirdiği çok sayıda reformdan iki tanesi konumuz için özel önem arz etmektedir. Birincisi, 1920’de Buhara ve Hive hanlıklarının tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Bunun sonucunda bölgenin dini merkezleri olarak tanınan Buhara ve Hive şehirleri, peyderpey (1920-1924) ülkenin ikincil şehirlerine dönüştürülmüş ve geçmişteki Hokand (1879) şehri ile aynı kaderi paylaşmıştır.

İkinci önemli reform ise, "Orta Asya cumhuriyetlerinin milli-bölgesel sınırlarının belirlenmesi"dir. 1924'ten 1936'ya kadarki uzunca bir süreçte gerçekleştirilen bu faaliyetlerin sonucunda tarihte ilk defa beş farklı Orta Asya cumhuriyeti ortaya çıkmıştır (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan). Neredeyse eski geleneksel İslam teolojisi ile bütünleşen tüm şehir merkezleri Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖzSSC, 1924-1991) olarak yeniden oluşturulmuştur. Merkezi yönetimin bazı manevralarının sonucunda Çarlık Rusya döneminde Türkistan'ın idari ve ekonomi merkezi olan Taşkent, Özbekistan'ın başkenti olarak ilan edilmiştir (1931). Orta Asya ve Kazakistan Ruhani İdaresi (OARİD 1943-1992 yy.) oluşturulurken Ruhani İdare'nin merkezi olarak diğer yeni Sovyet tipi başkentler (Alma-Ata, Frunze, Duşanbe, Aşhabad) arasından Taşkent'in aday gösterilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Rusların 1865 yılındaki işgaliden sonrasında Taşkent'teki Müslüman topluluk, siyasi ve çağdaş kültür merkezinin ("Yeni şehir") diğer tarafında, "Eski şehir" olarak adlandırılan semtte yaşamaktaydı. Şehrin bu tarafında oturan sakinlerine, bir başka ifadeyle 'kuşatılmış Taşkent'e '12 kapı sakinleri' denilirdi. XIX. asırda şehrin Müslüman kesimi içinde sufiler siyasi yönden daha aktifti. Ancak, Çarlık ve sonradan onların yerine geçen Sovyet hükümeti politikalarının, sufileri kendilerinin esas muhalifi olarak görmeleri ve bu yüzden de onlarla kararlı bir mücadeleye girişmesi, sufilerin halk nezdindeki pozisyonunu önemli derecede zayıflatmıştır. Bu durumda geleneksel İslam'ın temsilcileri olan Hanefi din alimleri ve fıkıhçıları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu din alimleri cami imamlarından, mektep-medrese hocalarından ve talebelerinden, kadırlardan ve diğer dini eğitimi olan kimselerden oluşmaktaydı. Şah-Maksud-Kari ise hem bu alim grubunun içindeki en bilgili alim olarak kabul edilmekte hem de Hokand ve Buhara'daki en güçlü alim olarak görülmekteydi.¹ Şami Damulla, 1919'da Şah Maksud-Kari ile alenen yapılan tartışmada üstünlük sağlayarak Taşkent'in önde gelen din alimi ve otoritesi olmuştur.²

Şami Damulla'nın Taşkent'e Gelişinden Önceki Hayatı

Şami Damulla Suriye ve Lübnan'ın tanınmış el-Asali/Usayli kabilesinden idi.³ Takriben 1867-1870'li yıllarda doğduğu bilinmektedir.⁴ İsminden de belli olduğu gibi (Trablusi eş-Şami) Lübnan'ın dışında Şam'da da yaşamıştır. Şafii mezhebine bağlı olan Şami Damulla, Hanefilerin çoğunluk olduğu ülkelerde bu hassas kimlikle tanınmaktan kaçınmıştır. Kahire'de Ezher Üniversitesi'nde tahsil gören Damulla, memleketine dönmesinin ardından Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) yönetimi tarafından Vehhâbilik ile suçlanmış ve Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Damulla İran,⁵ Afganistan ve Hindistan'ı (Keşmir) birkaç sene gezdikten sonra Doğu Türkistan'a (Kaşgar) gitmiştir. Bu dönemden itibaren onun haya-

tını yazılı kaynaklardan takip etmek mümkündür. Bu kaynaklar öncelikle Şami Damulla'nın kendisine ait olan dört tane risaleden oluşmaktadır:

1. *er-Risale fi Ashabi'l-Kehf*. Damulla bu risalede özel bir konuyu ele almış, Kur'an'da geçen "Yedi uyuyan genç"i'nin Doğu Türkistan'ın Kuhna-Turpan (Turfan) şehrindeki bir mağarada (Tuyuk) değil, başka bir yerde defnedildiğini on delille ispatlamaya çalışmıştır. Şami Damulla bu bölgeye iki kez gitmiştir. Söz konusu risalede kutsal yerler-kültüne karşı olan gelenekçilerin kararlı duruşu sergilenmektedir.

Risale ünlü tarihçi Musa b. İsa Sayrami'nin (1836-1917) Arapçadan Türkçeye çevirmesi sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Risalenin çevirisi Sayrami'nin *Tarihi Hamidi* adlı çalışmasına eklenmiştir.⁶ *Tarihi Hamidi*'nin birinci baskısının *Tarihi Amniya* adıyla Rus oryantalisti N. N. Pantusov tarafından 1904'te Kazan'da neşredildiği bilinmektedir. Eserin bu baskısında Şami Damulla'nın *Risalesi* yer almamıştır. *Tarihi Hamidi*'nin yazarı tarafından genişletilmiş ve düzeltilmiş baskısı 26 Şevval 1326/10 Temmuz 1908'de tamamlanmıştır. Bu baskının *hatime* bölümüne Şami Damulla'nın eserinin tercümesi eklenmiştir. Çin Beşeri İlimler Akademisi'ne bağlı Milletleri Araştırma Enstitüsü'nde saklı olan eserin el yazmasının istinsah tarihi ise 10 Recep 1329/7 Temmuz 1911 senesidir. Bundan hareketle eserin 1904-1911 seneleri arasında yazıldığı söylenebilir.

2. Manzume biçiminde Arapça yazılan *el-Cemheratu'l-Farida* adlı şiirinde, İmam Buhari'nin (810-870) şahsiyetini ve onun Cami'u's-Sahih adlı önemli eserinin meziyetini 10 bölümde överek ele almıştır. Şiirin en önemli özelliği, mensur eserdeki kaside bölümlerinden (fasl) önce ya da sonra eser sahibinin anılarıyla dolu olmasıdır. Eser 1338/1919-20'lerde kaleme alınmıştır.⁷ Şami Damulla'nın 621 beyitten oluşan bu önemli eserinin iki nüshası bilinmektedir:

a) 'Abdul'aziz Mansur'un (Taşkent) özel koleksiyonu 1 numarada bulunan derlenmiş el yazması eserin 1^b-23^b varaklardır. Metin 10 Zilhicce 1340/ 4 Ağustos 1922'de eserin yazarının öğrencisi ünlü hattat 'Abdulkadir b. Birdi-Murad el-Habbaz b. Şah Ni'metullah b. Şah Rustem b. Şah Hasan b. Şah Bedel Ahund Hafız Kuheki eş-Şaşi el-Muradi (Muradov) (1893-1976) tarafından yeniden yazıya geçirilmiş ve gözden geçirilip düzeltilmiştir. El yazması Şah-İkram Şah-İslamov'dan alınmıştır.

b) 'Abdul'aziz Mansur'un (Taşkent) özel koleksiyonunda 2 numarada yer alan derlenmiş el yazması eserin, 1^b-36^b varaklardır. Metin Orta Asya ve Kazakistan Ruhani İdaresi (SADUM) öğrencisi 'Abdulhamid Tursunov (d. 1952) tarafından sonraki dönemlerde, muhtemelen doğrudan birinci nüshası temel alınarak yeniden yazılmıştır. Gramer hatalarıyla dolu olan bu liste SADUM'un kütüphanesinde yer almış, ancak 1989'daki olaylar⁸ esnasında çıkartılarak çöpe atılmıştır. Eser oradan şimdiki sahibi tarafından bulunmuştur.

3. Manzume biçiminde yazılan *el-Kasidetu'l-Cami'ati'l-Farida* (ikinci adı *el-Kaside fi Ehli's-Şaş*) risalesidir. Bu eser 15 Şa'ban 1340/13 Nisan 1922'de kendisinin Taşkent ve diğer ilçelerdeki muhaddis öğrencilerine hadis kitaplarını nakletmek için verdiği içazetlerde kullandığı şiir örnekleri bir araya getirilerek meydana getirilmiştir. Şimdilik eserin bilinen tek nüshası 'Abdul'aziz Mansur'un özel arşivinde 1 numaralı elyazmasının 24^a-27^a varakları arasında yer almaktadır.

4. Bir başka manzume biçiminde yazılan *ez-Zuhdiyat* daha çok eser sahibinin zahidane vasfını yansıtmaktadır. Bu eser de 'Abdul'aziz Mansur'un özel koleksiyonundaki 1 numaralı el yazmasının içinde 27^b-28^a varaklar arasında yer almaktadır ve 30 beyitten oluşmaktadır.

Bu kaynaklardaki verilerden hareketle Şami Damulla'nın Doğu Türkistan'a gelmesini iki aşamaya ayırabiliriz. Birinci aşama için en erken tarih, İmam Buhari'nin *el-Cami'u's-Sahih*'inden öğrencilerine on bir aylık ders vermeye başladığı 1321/1903-04. yıllardır. En geç tarih ise, diğer muhaddis İmam Müslim'in (ö. 875) *el-Cami'u's-Sahih*'ini öğrencilerine okutup tamamladığı 1323/1905 yılıdır.⁹

Daha sonra hacca giden Şami Damulla'nın kendi iddialarına göre geri dönerken Medine'de Muharrem 1322/Şubat-Mart 1906'da en önemli öğretmeni Falih b. Muhammed ez-Zahiri el-Medeni el-Bedevi'den (1255-1328/1839-1910) *al-Cami'u's-Sahih*'i okutmaya izin alır.¹⁰ Bununla ilgili diğer kaynak bilgilerine göre, sonrasında Şami Damulla, genç Türklerle iletişime geçtiği İstanbul'a yönelir. Burada endisini *şeyhu'l-İslam Kaşgar* olarak tanıtan Damulla, daha sonra da "Doğu Müslümanlarını uyandırma" misyonuyla Kaşgar'a döner.¹¹

Bu faaliyetlerinin sonucu hakkında dolaylı veriler değerlendirilerek tartışma yapılabilir. Şami Damulla'nın Moğolistan'a yaptığı beş aylık yolculuğunda ona eşlik eden Doğu Türkistanlı tarihçi Musa Sayrami kendisinin kaleme aldığı tarih eserini *Tarih-i Hamidi* diye adlandırarak Sultan II. Abdülamid'e adanmıştır. Şami Damulla, Doğu Türkistan'da şeyh, alim ve şeriat düzeltici olarak kabul edilirdi (şeriat nizamlarını doğrulayıcı).¹² Şami Damulla'nın hayranları arasında Musa Sayrami'den başka Doğu Türkistanlı şair Sahib Tacalli'nin de adı geçmektedir. Önyargı ile yazılan taraflı bir kaynak onu Kaşgar'daki Rus konsolosuyla işbirliği yapmakla suçlamaktadır.¹³ Kaşgar'daki siyasi avantaj Rus konsolosunun rakibi olan Büyük Britanya konsolosunun eline geçtiğinde, bu rekabet mücadelesinden dolayı yerli yönetimin yardımıyla Şami Damulla'yı Pekin'e sürgüne göndermeyi başarmıştır.¹⁴

Şami Damulla'nın Taşkent'e gelmesi

Şami Damulla Pekin'den Kaşgar ve Fergana vadisinden geçerek 13 Şubat 1919'da Taşkent'e gelmiştir. Andican ve Hokand'da Hanefi fıkıh kitabı 'Ubey-

dullah b. Mes'ud el-Mahbubi el-Buhari'nin (ö.1346) *Muhtasaru'l-Vikaye'sine* çok önem vermelerinden dolayı yerli âlimleri sevmemiştir. Bu alimler de onu iyi karşılamamıştır. Bu kayıt, Şami Damulla'nın Taşkent'e beşinci ziyaretindedir. Şami Damulla'nın daha önceki ziyaretleriyle ilgili bilgiler elimizde bulunmamaktadır. Bildiğimiz tek şey, Şami Damulla'nın kendisinin aktardığı 21 Cumada II 1328/31 Mayıs 1910'da kendi çevresinden bir grup arkadaşıyla Semerkant yakınlarındaki Hartang köyünde bulunan İmam Buhari'nin kabrini ziyaret ettiği yönündeki bilgidir.¹⁵

Damulla, ilk zamanlarda Taşkent'in Özbek mahallesinde bulunan sıradan bir camide kalmıştır. Ancak çok geçmeden Taşkent'in zenginleri onu fark etmiş ve şehir merkezindeki Degrez (Digriz) mahallesinde bulunan "Dasturhançı" (el-Medresetu'd-Desturhaniye) medresesine davet etmiştir. Burada din bilimlerinde yeterince bilgi sahibi olan Taşkent'in üstün yetenekli insanları toplanmaktaydı. Şami Damulla onlara ders vermeye başlamıştır. *El-Cami'u's-Sahih*'in ilk dersi 18 Şevval 1337/17 Temmuz 1919'da başlamış ve Pazartesi 8 Recep 1338/29 Mart 1920'de tamamlanmıştır. Bu vesileyle şehrin önde gelen insanları, ulema, yerli yönetim üyeleri, Afganistan'ın Taşkent Konsolosu 'Abdurrezzak Han ve Kadiel-Asker Mevlevi Seyfu'r-Rahman başta olmak üzere Afgan Cumhuriyeti büyükelçiliği temsilcilerinin katılımıyla yemek organize edilmiştir. Bu toplantıda Şami Damulla Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde hutbe okumuştur.¹⁶ Öğrencilerinin hadis ezberleme kursunu tamamlaması dolayısıyla yapılan bu türden toplu kutlama, Taşkent'te Pazar 21 Recep 1340/ 20 Mart 1922 ve 8-16 Ramazan 1341/ 24 Nisan-2 Mayıs 1923'te olmak üzere iki kez yapılmıştır. Son toplantıya Afganistan'ın Konsolosu Muhammed Eslem Han iştirak etmiştir.¹⁷

Siyasi ve toplumsal faaliyetleri

Bu konuda en önemli husus Şami Damulla ile Sovyet hükümeti arasındaki ilişkidir (o zaman onlar kendilerini "gençler" olarak tanımlıyorlardı). Bu bağlamda "ilerici" (*tarakki-perver*) alim rolünü yapması gerekmektedir de, aslında gelenekçi/kökenci din anlayışını benimseyen Şami Damulla, Ortaçağ ulemasının mirasını reddediyordu. Bir yandan da İslam'ın kaynağı olan Kur'an'a ve Peygamberin sahih hadislerine dönmek için yeni çözümler üretmeye (bulmaya) çağırıyordu. Çağdaşlık/modernite ile ilgili her soruya kendisi fetva çıkarırdı.¹⁸ Üstelik dış görünümü (Arap olması)¹⁹ ve Arap dilini çok iyi bilmesi, rakiplerine karşı psikolojik üstünlük sağlamaktaydı. Damulla'nın yerli ulemanın tutucu görüşlerine karşı yenilikçi duruş sergilemesi uzun zamandır Sovyet hükümeti tarafından sempati ile karşılanmış ve yerli din adamlarına karşı mücadelede kullanılmıştır. Bu bağlamda hükümet Şami Damulla'nın faaliyet alanının geniş-

letilmesini istemiştir. Türkistan Müslümanlarını o dönemde İngilizler tarafından işgal edilen Mekke'ye hacca gitmekten kaçınmalarına çağırarak bir mektup hazırlanmıştır.²⁰ Ancak, çok geçmeden ne Şami Damulla'nın ne de diğer din adamlarının bu çağrıya imza attığı ortaya çıkmıştır.²¹ Bunun sonucunda Şami Damulla, 1921'de çeşitli iftiralarla belli bir süre hapiste kalmıştır.²²

Çok geçmeden Sovyet hükümeti Şami Damulla'yı yeni bir kampanyada kullanmaya başlamış, Damulla, halk mahkemelerini yeniden düzenleme işine çekilmiştir. Temmuz 1922'de Damulla'nın Degrez mahallesindeki medresesinde hukuk kurumları görevlilerinin kongresi (*kurultay*) düzenlenmiştir. Bu kongrede Şami Damulla "İslam sosyalizmi" üzerine özgün bir konuşma yapmış, zenginleri varlıklarını yoksullarla paylaşmaya çağırmıştır.²³

Yönetimin Damulla'ya karşı tutumu 1925'te değişmeye başlamıştır. Bu çerçevede Komünist basında Damulla'nın geçmişini ve o günkü durumunu kınayan birkaç yazı çıkmıştır.²⁴ Bu yazılarda Damulla, "eskice" düşünen insanlarla (gelenekçiler) iyi ilişkide bulunmasından dolayı suçlanmıştır.

Dini eğitim faaliyetleri

Şami Damulla'nın Taşkent'teki "gelenekçi" düşünen taraftarlarını geniş taraftar kitlesi ve yakın öğrencileri şeklinde iki gruba ayırabiliriz.

Genelde Taşkentli Müslümanlar yatısı namazını kendi mahallesindeki camide kıldıktan sonra sarıklarını eve bırakıp her gün Şami Damulla'nın camisine onun vaazını dinlemeye gider ve orada saat 22-22.30'a kadar kalırlardı. Ramazan ayında vaaz dinlemek için Taşkent'in her tarafından (12 kapısından) iki bine yakın insan gelirdi. Şami Damulla, vaazlarında dini soruların (oruç, hac, fitir, hayız, nifas, zekat) yanı sıra her türlü soruya cevap verir ve dönemin önemli güncel sorunları da tartıştırdı. Ayrıca dine olan gayretlerinden memnun olmadığı gençlere sık sık çağrıda bulunurdu. Bu düzen 1925 yıllarında bozulmuştur. Şami Damulla, Degrez mahallesindeki cami ve medrese binalarını terk ederek Özbek mahallesindeki Çarsu meydanının yakınlarında bulunan yerli zengin Şakir Bek Hacı'nın misafir evine taşınmak zorunda kalmıştır.²⁵ Artık onun geniş kitle ile olan ilişkisi sadece eski şehir pazarının (Eski-Cuva pazarı) tezgahlarının yanından geçmek ve tüccarlardan sadaka almakla sınırlı kalmıştır. Gerçek şu ki, insanlar ona özel sorular yöneltse bile artık halk arasında konuşma yapmıyordu.

Damulla'nın Taşkent dışına yaptığı birkaç yolculuğu bilinmektedir: iki kere Hokand'a, birer kez Andican ve Tokmak'a gitmiştir. Bu sırada Taşkent dışındaki dini çevrede onu sevmeyenler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kişiler Şami Damulla'nın derin dini bilgiye sahip olduğunu kabul etmelerine rağmen kişisel kusurlarına vurgu yapmaktaydı.²⁶ Bunun gibi suçlamalar gözden düşen ulemaları karalamak için her zaman söylenile gelmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır.

Şami Damulla'nın sosyal faaliyetlerinin sınırlı kalması, eğitim faaliyetlerinin ön plana çıkmasının önünü açmıştır. Onun ilk öğrencileri Camal Hoca İşan (1937'de öldürülmüştür), Seyit Ebu Nasr Mubeşşir et-Tarazi (1896-1977) ve Molla Yunus Hakimcanov'lar (1893-1974) olmuştur. Onlar Şami Damulla'ya belli ölçüde dini bilgiye sahip olgun din adamları olarak gelmişlerdir. Camal Hoca İşan yukarıda zikrettiğimiz Şah Maksud Kari ile olan tartışmada hadis metinlerini isnadiyla söyleyebilen ve yorumlayabilen Taşkentli tek alim olmuştur. Molla Yunus (1910-1925) Kesak Korgan'daki Rahmatiyе medresesinde Şah Muhyiddin Şah İshahanov'dan eğitim almıştır.²⁷ Onun üçüncü öğrencisi 'Abdulkadir Muradov (1893-1976) babasından aldığı eğitimden sonra (uzun bir süre Taşkent'in özel kaligrafı (taşbaskı) matbaasında hattat olarak çalışmıştı) 1908-1917 yılları arasında Taşkent'teki Ebu'l-Kasım Han medresesinde öğrenim görmüştür.

1924-1929 yılları arasında 15-16 kişilik ikinci öğrenci grubu, Şami Damulla'dan eğitim almıştır. Degrez mahallesindeki Dasturhançi medresesinde ders almaya başlayan öğrenciler beş-altı ay sonra eğitimlerine başka bir yerde, Şakir Bek Hacı'nın misafir evinde devam etmek zorunda kalmıştır. 1928'de İmam Buhari'nin *el-Cami'u's-Sahih*'ini tamamladıktan sonra dersleri zayıf olan öğrencilerin eğitimlerine son verilmiş, sadece dört öğrenci ('Abdulkadir Muradov, Ziyauddin Babahanov, İbrahim Kari (Şayhim Kari) İshakov, Şah İkrım Şah İslamov) bir sonraki aşamaya – Muslim'in *al-Cami'u's-Sahih*'i, Kuran Tefsiri, Cahiliye dönemindeki Arap şairlerinin *el-Mu'allakat*'ı, "Banet Su'ad" kasidesine vb. devam etmeye hak kazanmıştır.²⁸

Şami Damulla, kursu tamamlayan öğrencilere diploma (hatt-ı *icaze*, irşad) veriyordu. Üç tane *hatt-ı icaze* hakkındaki bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Birinci diplomayı 1342/1923-24 yılında Molla Yunus Hakimcanov almıştır.²⁹ 1349/1930-31 yılında verilen ikinci diploma Ziyauddin Babahanov'un özel arşivinde bulunmaktadır.³⁰ Üçüncü diplomanın sahibinin ise Şayhim Kari'nin dört oğlundan birinin olduğuna dair veriler mevcuttur.

Şami Damulla'nın sonraki öğrencilerinin Molla 'Abdussamed (1937'de 26 yaşındayken öldürülmüştür) ve Şami Damulla'nın Taşkent'teki son günlerinde yakın arkadaşı olan Zaynuddin Kari'nin (ö.1983) olduğu bilinmektedir. Molla 'Abdussamed İmam Buhari'nin *el-Cami'u's-Sahih*'ini ezberlemesi ve hadisleri Kur'an ayetleri gibi ezberden söyleyebilmesiyle dolayı meşhur olmuştur.

1932'de Şami Damulla'ya olan baskı artmaya başlamıştır. Bu durumda, özellikle onu Büyük Britanya için casusluk yapmakla suçlayan Buharalı "komünist-alim" Mannan Rumuzi/Ramzi'nin rolü büyüktür. Şami Damulla, kendini kurtarmak amacıyla Kaşgar'a gitmek için Taşkent'ten ayrılmış, ancak Özgen'de yakalanmıştır.³¹ Şami Damulla'nın hükümetin eline geçmediği, dağlarda açlıktan öldüğüyle ilgili çeşitli efsaneler hala söylenile gelmektedir. Bu efsanelere

göre Damulla'nın cesedi, Çin-Sovyet sınırındaki mağarada bulunmaktadır³² ve kutsallığından dolayı çürümemiştir. Tutuklanmasından sonra Şami Damulla Turtkul'e (diğer rivayetlere göre Horezm, Karakalpakistan) gönderilmiştir. O Termez'deki hapisaneye gönderildiği sırada gemide hamallık yapan öğrencisi 'Osman Türkistani'yle karşılaşmıştır. Şami Damulla 1351/1932'de vefat etmiştir.³³ Onun kabrini daha sonra müftü Z. Babahanov bulmuştur. Naaşını Taşkent'e getirmek istese de yönetimden ret yanıtı almıştır.

Şami Damulla'dan sonra Hadis Taraftarları

Şami Damulla tutuklandıktan sonra onunla bağlantısı olan kişilerin arasında panik yaşanmaya başladı. Geçmiş yıllarda hükümetle yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle birçoğu önlem olarak saklanmaya ya da kamu hizmetinde görev almaya çalıştılar.

Molla Yunus Hakimcanov "baba ve anne tarafından akrabalarını ziyaret etmek" amacıyla kaçak yollarla Doğu Türkistan'a gitti. 17 Mayıs 1932'den 17 Eylül 1956'ya kadar Çuguçak, Gulca ve Urumçi şehirlerinde yaşadı. Din işleri ile meşgul olmaktan vazgeçerek, şapka (takke) hazırlayıp satmakla geçimini sağladı. Ancak tamamen dini ve toplumsal faaliyetlerine son vermedi. 1952-1956 yılları arasında "Çin İslam Cemiyeti'ne", Çuguçak bölgesi siyasi danışmanlık kurulunun prezidyumuna ve Daimi Komitesine üye olarak seçildi.

Taşkent'e döndükten sonra Y. Hakimcanov sadece ilimle uğraşmaya gayret göstermiştir. Özbekistan SSC İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsünde çalışmış, Urdu dili ders kitabı ile Özbekistan SSC İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsünde 2178 numarada kayıtlı okunması zor olan eski el yazması "Navayi'nin albümü" (özgün risale el yazmalarının derlemesi) ile ilgili bir yazı yayınlamış ve hattatlık ve tarihi eserlerin tercümesiyle ilgilenmiştir.³⁴ Hakimcanov, Taşkent'teki "Hadis Taraftarları" ile ilişki kurmaktan kaçınmıştır. Molla Yunus kendisinin cenaze namazını Şami Damulla'nın ders halkasındaki arkadaşı Ziyauddin Babahanov'un kıldırmasını vasiyet etmiş; onun üzerine Molla Yunus'un cenaze namazını 1974'te 'Ali Han Tura Saguni (ö. 1976) kıldırmıştır.³⁵

Molla Yunus gibi 'Abdulkadir Muradov (1893-1976) da Özbekistan SSC İlimler Akademisi'nin Oryantalizm Enstitüsünde ilmi kariyerini yapmaya karar vermiştir. On binden fazla kartı (çipi) el yazması dosyaları için hazırlamış ve eski el yazma eserleri yeniden yazmıştır. 1971'de hattatlık alanında doktora tezini savunmuştur. Aynı kuruma 1961'de işe alınan Şah-İkram Şah-İslamov (1908-1985) ise 1973'te doktora tezini tamamlamıştır. Her ikisi de Özbekistan SSC İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü dışında Taşkent Devlet Üniversitesi'nin doğu dilleri fakültesinde hattatlık ve Arapça konuşma derslerine girmişlerdir. Şayhim Kari ise (ö. 1978) hayatı boyunca inşaat işleriyle uğraşmıştır.

Şami Damulla'nın diğer öğrencileri kendi aralarında toplanmaya ve ders yapmaya devam etmişlerdir. Bu grubun liderliğini Camal Hoca İşan yapmıştır. Sarhumdan mahallesinden olan İşan, Çukur Kışlak camiinde imamlık yapmıştır. Camal Hoca İşan şehir dışındaki Kurbaka-Abad bölgesindeki arsasında sağlamaktaydı. Molla 'Abdusamed, Nu'man Kari, Ziyauddin Babahanov, Molla Gayballah İşan'dan ders almaya devam etmiştir.

Bu dönemde Hadis Taraftarları arasında farklılıklar görülmektedir. Cemaatin üyeleri mezhepleri göz ardı ederek gelenekçi/kökenci fikirleriyle farklılık sergilemekteydi. Müslümanların geniş kitlesi onların ibadetlerinden Şafii mezhebine ait özellikleri fark etmeye başlamıştır. En çok göze çarpan farklılıkları sabah namazını kılmaları, orucun erken (karanlıkta) başlaması, bazı namazların rekatlarının azaltılması, "amin" kelimesini yüksek sesle söylemeleri, rükûda iki elini de kaldırmaları olmuştur.

Bu grubun varlığındaki en önemli olay Tatar uleması Hasan Hazrat Ahmad-yaroviç Ponomarev Kizilcarı'nın (1937'de Taşkent'te hapisane hastanesinde vefat etmiştir) Taşkent'e gelmesi olmuştur. Sibirya'nın Petropavlovsk (Kizil Car) şehrinde doğan Ponomarev, 1933'de Taşkent'e sürgün edilmiştir. Hasan Hazrat, Şihabuddin Mercani'nin (1818-1889) takipçisi olan Ponomarev, hocası gibi Orta Asya'daki Hanefi "ulemanın" Ortaçağa ait ilmi miraslarına olumsuz bakmaktaydı. Ponomarev, Ebu Hanife'ye (ö.767) karşı hakaret içeren kelimeleri kullanır ve Kur'an'da ve hadislerde Hoca Bahaeddin Nakşibend (ö.1389) ile ilgili hiç bir şey geçmediğini savunurdu.³⁶ Çapan Bazar camisinde vaaz veren Hazan Hazrat birçok taraftar toplamayı başarmış ve Kur'an'ı yorumlayabilme yeteneği ile itibar kazanmıştır. Cemal Hoca İşan ile iyi geçinen Hasan Hazrat Ponomarev, Molla 'Abdussamed ile de çok yakın ilişki içerisindeydi. Yaşlı ve hasta olan Hasan Hazrat kendisi için sadaka ister, cemaat üyeleri de onu maddi yönden desteklerdi.

1936'da Hadis Taraftarları üyelerinden hapse atılanlar oldu. Cemaatin önder gelenelerinden Camal Hoca İşan, Hasan Hazrat Ponomarev³⁷ ve Molla 'Abdussamed (26 yaşında 1937 yılında Rusya'da hapiste öldürüldü) gözaltına alınmıştır.³⁸

SADUM (Sredne-Aziatskoye Duhovnoye Upravleniye Musulman-Orta Asya Müslümanlarının Ruhani İdaresi)

Ziyauddin Babahanov, 1936-1937 yıllarında Taşkent ilindeki Bekabad yakınlarında bir yerde saklanmış, orada İşan Babahan'ın (1859-1957) ikinci karısı tarafından akrabası olan Sadr Kari'nin başhekim olduğu hastanede bahçıvan olarak çalışmıştır.³⁹ Ancak, 1936-1937'de altı ayını hapiste geçiren İşan Babahan oğlunun bulunduğu yeri yönetime bildirmek zorunda kalmıştır. 13 Ağustos 1938'de İşan Babahan, kardeşi Hasan Han Kari (hapiste vefat etmiştir), ilk eşinden olan

oğlu Kamal Han Karı, ikinci eşinden olan oğulları Zaynuddin (1938'de Ulan-Ude'de vefat etmiştir) ve Ziyauddin gözaltına alınmıştır.

Daha önceden, 1928'de İşan Babahan'ın ailesi sürgüne gönderilmiş, malına el koyulup kamulaştırılmış ve Hastımam'daki evi görme engeli olan çocuklar için esirgeme evi olarak kullanıma verilmişti. Aile üyeleri ise vatandaşlık haklarından yoksun bırakılmıştı. Özellikle 1934-1940 yılları Babahan'ın ailesi için çok zor bir dönem olmuştur.

1941'in sonu 1942'nin başlarında İşan Babahan ve Ziyauddin Babahanov'lar hapisten çıkarılmıştır (babası oğlundan 3-4 ay önce çıkmış). Hükümetin, ileride kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak amacıyla bunlardan birini seçip seçmediği tartışmaya açık bir konudur. Sovyetlerin 83 yaşındaki İşan Babahan'a (d. 1276/1859-60) güvenme ihtimali zayıftır. 1942'de İşan Babahan ile Z. Babahanov'u Özbek SSC Yüksek Konseyi Başkanı Y. Ahunbabayev makamında kabul etmiştir. 1942'de Z. Babahanov ulema kurultayının kurucu üyelerinin kongresini düzenleme komitesinin üyesi olarak çalışmaktaydı. 1943'de SADUM'un yönetici kadrosuna genel olarak İşan Babahan'ın yandaşları (onun yardımcıları olarak öğrencisi Murad Hoca Salihi, Sıddık Hoca'nın oğlu Fazil Hoca) seçilmişti, ancak bu kişilerin hepsi yaşlı ve oldukça pasif idiler.

Genç Ziyauddin Babahanov, çevresindeki insanların arasında giderek itibar kazanmaya başlamıştır. Mısır ziyareti sırasında Kahire'de bulunan Ezher üniversitesini ziyaret etmiş ve Rabi' II 1366/ Nisan 1947'de 'Abdullah el-Mukri' (hadimu 'Ulumil-Kur'an bil-Ezher) tarafından Kur'an'ı öğretmeye yetki veren icazet verilmiştir. Babahanov'un Kahire'den hacca gitmesi, Orta Asya'daki Müslümanların önünde itibarının artmasında önemli bir faktör olmuştur. Memleketine dönmesinin ardından 1948'de Z. Babahanov SADUM müftü yardımcısı olarak seçilir. Böylelikle kariyeri netleşmeye başlamıştır.⁴⁰

Z. Babahanov SADUM'a kendi yandaşlarını çekmeye çalışmıştır. Örneğin, Şah-İkram Şah-İslamov 1944-1947 yılları arasında muhasebeci olarak çalışmıştır. Ancak, mali ihlal nedeniyle görevine son verilmiş, 1949'dan 1951'e kadar cezaevinde kalmıştır. Ş. Şah-İslamov cezaevinden çıktıktan sonraki hayatı ders vermekle geçmiştir. 1953-1955 yıllarında Mir-i 'Arab medresesinde Arap dili ve edebiyatı derslerine giren Şah-İslamov, 1955-1959 yılları arasında eğitim için Ezher üniversitesine gönderilmiştir. Ancak, 1959'da şeriat fakültesinin ikinci sınıfındayken geri çağırılmış ve Barak Han medresesine eğitim müdürü olarak tayin edilmiştir. Bu görevde fazla kalamayan Ş. Şah-İslamov, 1961'deki tanrıtanımaçlık kampanyası döneminde medresenin kapatılması üzerine görevden ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴¹

Uzunca bir süre yüksek mevki sahibi olan din adamı Z. Babahanov'un faaliyetleri incelendiğinde üç temel eğilim göze çarpmaktadır: 1) Bidat olarak ilan

edilen yerli adet ve ritüellere karşı mücadele;⁴² 2) Kur'an ve Hadis derlemelerini yayınlamak, yıldönümleri kutlamak, vaazlarda bulunmak gibi eylemlerle. Hadis Taraftarlarının fikirlerini yaymak; 3) Yeniden düzenlenmesinde rol oynadığı dini eğitim kurumlarında (1946-1971 yıllarında esas öğretim kurumu olarak Mir-i Arab medresesi, 1956-1961 yy. Barak-han medresesi, 1971'den günümüze kadar İslam Yüksek Enstitüsü) din uzmanları yetiştirerek Hanefi mezhebinin eskiden sahip olduğu güçlü pozisyonu zayıflatmak.⁴³ Bu durumun, "teorik İslam'ın" taşıyıcılarını fiziksel olarak yok ettikten sonra, "halk İslam'ı veya pratik İslam'ın" kalıntılarıyla mücadele eden Sovyet hükümetinin politikasıyla paralellik arz ettiği söylenebilir. Ya da Kur'an'ın yayımlanması zararsız, sevap, hatta inançlı olan her devlet memuru için zorunlu olduğu söylenebilir. Ancak, "yukarıdan gelen talimatları" yerine getirirken müftünün kişisel tutumu önemliydi. İslam ilkelere gelenekçi zihniyet çerçevesinde anlaşılmasına yönelik gelişmelerdeki etkisi göz önünde bulundurulursa, bunun üzerinde durulması faydalı olurdu.

Müftünün Şafii mezhebine eğiliminin olduğu geniş kitle tarafından biliniyordu ki, bu da yerli Hanefi çoğunluğun hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Z. Babahanov bunu hesaba katarak halk önünde örnek Hanefi olarak görünmeye çalışmıştır. Ancak kendi çevresinde ömrünün sonuna kadar dinin tüm uygulamalarını Ehli Hadis'e göre yerine getirmiştir.⁴⁴ Arap ülkelerine yaptığı birçok seyahatten de özellikle gelenekçilerin eserlerini getirmiştir.⁴⁵

Babahanov, şahsi olarak Hadis Taraftarları ile olan ilişkisini devam ettirmiştir. Bu ilişkide Cema! Hoca İşan'ın tutuklanmasından sonra Molla Nafik önemli rol üstlenmiştir.⁴⁶ Molla Nafik, Taşkent'teki Rakat mahallesinde bulunan bir camide uzun zaman imamlik yapmıştır. Grup üyelerinin toplantılarında onların ilgisini çeken konularla ilgili sohbetler yapılırdı. Semerkantlı Şii cemaatin önderi olan bir din alimi ile çok kritik bir politik konu üzerine yapılan tartışmadan sonra Z. Babahanov'un tavsiyesiyle Molla Nafik halk arasında konuşma yapmaya son vermiştir. Bundan dolayı yandaşları onu içi dolu ama üstü kapalı bir çuvala benzetiyorlardı. Arkadaşları, esas mesleği dericilik olan Molla Nafik'e, Taşkent'e yakın Kara Su kanalının yanından arsa satın almış, Nafik de ömrünün kalan kısmını orada geçirmiştir. Molla Nafik'den başka bu grupta Hadis erbabı olan Molla Gayballah (ö. 1972) ve Muhammed-Amin Damulla da otorite olarak görülmüştür.

Bu grubun görüşlerinin gelişiminde şehir uleması arasında "Lezgin Damulla" lakabıyla tanınan Kafkas Siraceddin Dağıstani'nin (ö.1980) belli ölçüde etkisi olmuştur. Taşkent'teki Hadis Taraftarlarının⁴⁷ günümüzdeki lideri 'Abdulcabbar 'Azimov, Dağıstani'yi hocası olarak görmektedir. Lezgin Damulla, Taşkent'e 1943-1944'lerde gelmiştir. Şafii olan Lezgin Damulla, tasavvufta Nakşibendi tarikatına mensuptu. 1910-1920 yılları arasında Mısır'da Muhammed 'Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rıza'nın takipçilerinden İslam disiplinlerini öğrenmiştir. Lezgin

Damulla, uzun zaman Taşkent'te özel öğretmenlik (genellikle Arap filolojisiyle ilgili disiplin bütünlüğü öğretimi) yapmıştır. Ehl-i Hadis'e mensup pek çok alim onu hocaları olarak kabul etmektedir. Lezgin Damulla'dan Z. Babahanov da faydalanmıştır.

Ehl-i Kur'an

Müftü Z. Babahanov diğer din adamlarının Ehl-i Kur'an cemaatini de savunuyordu. Molla Sabırça Damulla, bu eğilimin kurucusu sayılmaktadır. Çiftçilikle uğraştığı Taşkent ilindeki Yangiyol ilçesinde bulunan Kaunçi köyünde uzun bir süre faaliyette bulunan Sabırça Damulla, 1930-1940 yılları arasında Taşkent ulemasından (Hasan Hazrat, Molla 'Abdusamed, Vadud Hazrat) eğitim almıştır. Sabırça Damulla, Z. Babahanov müftü olana kadar onun "Mu-yi Mubarak" camisinde uzun bir süre müezzinlik yapmıştır.

Sabırça Damulla riyazete çekilerek züht hayatı yaşamıştır. Genellikle meydan okurcasına davranır, kılıksız, fakirce giyinir, içindeki kibri bastırmak amacıyla insanların kinini üstüne çeker ve öğrencilerini kendisine "sen" diye hitap etmeye zorlardı. Sabırça Damulla'nın en korktuğu şey harama bulaşmaktı. Her şeyde İslam kurallarına uymaya çalışırdı. Örneğin, Peygamber'e özenerek uzun sakal bırakmıştır.⁴⁸ Sabırça Damulla aktif bir şekilde eğitim-öğretimle uğraşmıştır. Onun öğretimi genel olarak Kur'an'ı Özbekçeye tercüme etmek ve kutsal kelamı kelimesi kelimesine yorumlamaya yönelik olmuştur. Ehl-i Kur'an hiçbir mezhebi kabul etmiyordu, onların Kur'an yorumu ve Kur'an'a dayandırdıkları İslami öğretilerin pratikteki uygulamaları, tuhaf, garip hatta saçma oluşlarıyla diğer Müslümanları da "şok etmişti. Ehl-i Kur'an Hz. Peygamber'in hadislerine ihtiyatla yaklaşıyordu. Onlar, uydurma hadislerin yayılması endişesinden hareketle, hadisleri sınırlamaya çalışırlardı. Geçmişteki din alimleri ve onların öğretilerini bilmiyorlardı ve kabul etmiyorlardı.

Çok geçmeden Sabırça Damulla'nın birçok takipçisi ortaya çıktı ve bu takipçiler kendi içinde cemaatler oluşturdu. Bu gruplara özellikle Taşkent ili bölgelerinde (Yangiyul, Zangi Ata, Küylük), hatta şehir merkezinde sıklıkla rastlanılmaktaydı. Bu grupların, diğer Müslümanların ve kafirlerin arasında ve ateist devletin yönetimi altındaki koşullarda uğraştıkları meslekler (çiftçilik, pazarlarda hamallık vs.) dini açıdan takdir edilebilir. Onlar hükümetle olan her türlü temasa karşıydılar.

Sabırça Damulla'nın öğrencilerinin arasından Turdibay/Turdikul Damulla (hocası onun "putperest" Türki ismini İslami 'Abdul Hafiz olarak değiştirmiştir; ö.1983), İbrahim Damulla, Tacibay Damulla, Kabil Kari'lar önde gelenlerden idiler. Bu kişilerin de birkaç gruptan oluşan öğrencileri vardı. Örneğin, Turdibay Damulla'nın başlangıç, orta ve yüksek kurlarda okuyan öğrenci grupları

bulunmaktaydı (Hadis okutulan gruplar da vardı).⁴⁹ Bu ders halkalarında İslam öğretimi ve uygulaması Kur'an'ın kelime kelime yorumlanması (usul-i lugavi) esas alınarak okutuluyordu. Onların başta Kur'an (şeriat) bilimleri olmak üzere İslam'ın diğer kaynaklarını ve geleneksel bilimleri reddetmeleri, Kur'an'ı serbest ve sübjektif bir şekilde yorumlamaları çağdaş ulema tarafından eleştiriliyordu. Örneğin, söz konusu eğilimin temsilcileri tarafından yapılan Kur'an'ın çok sayıdaki Özbekçe tercümesinden hiç biri geleneksel (Hanefi) görüşteki din adamlarının olumsuz eleştirilerinden dolayı yayınlanmamıştır.⁵⁰

Orta Asya uleması arasındaki tartışmalar

SADUM'un (1946-1992) yeniden düzenlediği "Sovyet tipi" dini eğitim kurumları tüm çabalara ve yeniliklere rağmen; zayıf öğretmen kadrosu, yöntem çalışmasının tam anlamıyla yapılmaması vs. gibi birçok sebepten dolayı yüksek düzeyde dini eğitim verme amacına ulaşamamıştır. Oysa, Fergana vadisinde yaygınlaşan ve "yasadışı eğitim kurumları" olarak tanımlanan hücrelerde⁵¹ kaliteli dini eğitim verilmekteydi. Bu kişiler sonradan SADUM'un öğretim kurullarında eğitimini tamamlayarak resmi din adamlarının arasına karışıyorlardı. Zamanla SADUM'un yönetici kadrosunda hücre eğitimi alanların sayısı artmaya başladı. Aslında, SADUM'un öğretim kurumları gittikçe hücre sisteminde eğitim alan yeni kuşağı ideolojik beyin yıkamasından geçirerek ve diploma vererek onların eğitimini meşrulaştırma enstitülerine dönüşmüştür. Bunun yanı sıra hücre sistemindeki eğitim-öğretimin biçim ve içeriği geleneksel metotlarla tutucu bir şekilde devam ettirilmekteydi.

Araştırmamızda Şami Damulla, onun öğrencileri ve Ferganalı alimler ile bir ilişki kurulamamıştır. Muhtemelen, Şami Damulla ilk etapta yerel bir karakter taşıyordu ve etkisi Taşkent ile sınırlıydı. Ancak, Şami Damulla'nın öğrencisi Şah-Rahim-Kari Şah-Kamalov (ö. 1963) Hokand doğumluydu. Taşkent'te uzun süren eğitiminden sonra 1945'lerde Hokand'a dönerek elli yaşında evlenmiştir. Şah-Rahim-Kari üç oğlu hariç, arkasında tanınmış bir öğrenci bırakmamıştır.⁵² Hücre sisteminin tanınmış bir diğer din adamı Hakimcan-Kari Vasiev 1933-1934 ve 1939-1944 senelerinde Taşkent'te bulunmuştur ve orada Hasan Hazrat, Sabırça Damulla vb. iletişim kurmuştur. O Sabırça Damulla'yla birlikte Vadud Hazrat'tan eğitim almıştır.⁵³ Sonradan onun birçok öğrencisi "Vehhabilik" ile suçlanmışlardır (Rahmatallah 'Allama, 'Abdulvali Mirzaev vs.). 1980'lerde ise H. Vasiev'in kendisini de "Vehhabilik" ile suçlamaya girişimlerde bulunulmuştur.

Şüphesiz, Şami Damulla'nın fikirleri dolaylı olarak Fergana vadisindeki ulemayı etkilemiştir. Bir taraftan, Z. Babahanov'un bulunduğu SADUM'un uzun süre yaptığı çalışmaların sonucunda açıkça gelenekçi, kökenci düşünme metotları Sovyet dönemindeki genç neslin yeniden İslamlaştırılmasına belirli ölçüde

etki etmiştir. Diğer taraftan, SADUM'un Z. Babahanov adına kökenci din anlayışı merkez alınarak çıkarılan fetvaları Fergana'nın tutucu Hanefi ulemasının tepkisini çekmekte ve bu ulema tarafından hemen reddiye şeklinde karşı fetvalar çıkarılmaktaydı.

Fergana'nın renkli ortamındaki hücre ehlini tutucular ve bağımsız bir şekilde kendilerini ifade etmeye çabalayan gençler olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Zamanla yetenekli ve aktif olan genç din adamları göze çarpmaya ve dini eğilimlerin liderleri olmaya başlamışlardı. Bu din adamları, düşüncelerini ilerletebilmek için tutucuların konformist fikirlerini eleştirme yoluna girdiler. Bu bağlamda, Ehli Hadis'in daha önceden işlenmiş ve bilinen kökenci görüşlerinin kullanılması amaca uygun olmuştur. Fergana topraklarındaki yeni kökenci eğilim "Vehhabilik" ismini almıştır.⁵⁴

Kökenci fikirler, resmi din adamlarına (kurumlarına) karşı olan din adamlarının toplumun geniş kitlesinin memnuniyetsizliklerini dile getirmelerine neden olmuştur. Kökenci dini kurumların işinin ehli olmamaları, yerel İslam'daki reformların gecikmesi, dini meselelerde sıradan insanların tamamen bilgisiz olmaları din adamlarının aktifleşmesi için uygun ortamı yaratmıştır.

Kısa sürede Margelan'da 'Abdülhakim Kari'nin nihilist anlayıştaki öğrencileriyle Taştım Ahun'un tutucu öğrencileri arasında ilk tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmalar Müslüman erkeğin saçını uzatması, takke takması, hocasına saygı duyması, yaşlılara saygı göstermesi vb. gibi günlük basit konulardan ibaretti.⁵⁵

Bu tartışmaya önde gelen tutucu Hanefi Molla Hindustani (1892-1989) ve onun genç rakipleri Rahmetullah 'Allama b. Rasulcan (ö. 1981) ve 'Abdulvali Mirzaev'in de dahil olmasıyla tansiyon artmıştır.⁵⁶ Bu tartışmalarda prensiplerin karşı karşıya getirilmesi, Taşkent gruplarında olanlara kıyasla daha sert şekil almaya başlamıştır. "Milli" ve "Arap", "dini" ve "laik", "eski" ve "yeni", "bağlılık" ve "muhalefetlik" arasındaki farklı görüşlerden dolayı tartışmalar doruk noktaya ulaşmıştır.

Bu bölgede sorunları eski yöntemlerle çözmeye yönelik girişimler, söz konusu grupların öğreti ve uygulamalarının radikalleşmesine yol açmıştır. Buna net bir örnek olarak, 1997-1999 yıllarında, Fergana vadisinde ortaya çıkan Ekremiye akımı gösterilebilir. Bu akım, günümüzde Müslümanların bulunduğu ortamın İslam Tarihinin Mekke dönemine benzediğini savunmaktaydı. Bu sebeple, Müslümanların bugünkü yaşamı için ancak Medine'den önceki döneme (610-622) ait Kur'an ayetlerinden alınan hükümler geçerli olmalıydı.⁵⁷

Olayların bu şekilde gelişmesinin sonucunda, ilk başta Arap ülkelerinde olmak üzere Müslüman dünyasının değişik coğrafyalarındaki İslami/İslamcı partilerin fikirlerinin yayılması için elverişli koşullar ortaya çıkmıştır. Siyasal İslam'ın öğretilerinin bölgeye girmesiyle Orta Asya tarihinde İslam'ın klasik dönemi de sona ermiştir.

Notlar

- (*) L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakistan
- (**) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi
- 1 Şahlar Taşkent'te seyitler ve hocaların yanı sıra nüfusun üst tabakasını oluşturuyorlardı. Kendilerini dini kökenli saymalarına rağmen bununla ilgili yazılı belgeleri (şecere) bulunmamaktaydı. Şami Damulla'nın öğrencilerinin önemli bir kısmı (Şah-İkram Şah-İslamov, 'Abdulkadir Muradov, Şah-Rahim-Kari Şah-Kamalov, Şah-Rasul Molla Nafik v.b.) toplumun bu üst tabakasına mensup olanlardan oluşuyordu.
 - 2 Şah-Maksud-Kari ve Şami Damulla arasındaki tartışmanın konusu hadislerdi. Şami Damulla'nın isteğine göre Şah-Maksud-Kari hiçbir hadisi klasik kurallara göre alıntı yapmamıştı; yani isnadını ve "sahih" hadisleri tam olarak söyleyememiştir. Sonra da Şami Damulla halkın önünde onun eğitimi olduğunun simgesi olan çalmasını başından asasıyla atarak alay etmiştir. O günden itibaren, Şami Damulla'nın derslerine katılan tüm âlimler çalmalarını evlerinde bırakır oraya tebetey (bir şapka türü) takarak gelirlerdi. Bkz. 'Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2003.
 - 3 Serfend, Reşef Şihabiye'deki Suriye ve Livanlı Şiiilerin, Trablus'taki Sünnilerin ve Beyrut'taki Hristiyanların tanınmış üç ailesinin ortak isimleridir. Sünnilerden daha çok Dr. Ahmad Usayli meşhurdur. Bkz. Ahmed Ebu Sa'd, *Mu'camu Esma'il-Usar ve'l-Eşhas ve Lamahat min Ta'rihi'l-'A'ilat*, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Malayin, 2003, ss. 683-684.
 - 4 Damulla'nın öğrencilerini tanıyan ve onlarla Özbek SSB'nin Oryantalizm Enstitüsünde birlikte çalışan Abdulla Nasirov'dan aktararak Ma'rif Salimov'un verdiği sözlü bilgilere göre, Şami Damulla tutuklandığı 1932 yılında 65 yaşındaydı. Bkz. Taşkent 2003.
 - 5 İran Şahı Şami Damulla'dan İran'da kalmasını istemiştir. Şami Damulla ile yaptığı dostça ve kapsamlı sohbetten sonra Şah, ona daha sonra öğrencisi Zaynuddin Kari'nin (ö. 1983) Taşkent'teki evinden bulunan altın saati hediye etmiştir. Şami Damulla'ya Şah'ın kütüphanesinden istediği herhangi bir el yazması kitabı alması teklif edilmiştir. O da 'Ali Şir Navai'nin (ö. 1501) "Külliyat'ını" almıştır. Hocasının eski dini kitaplarına Zaynuddin Kari'nin evine 1930 yılında hükümet tarafından arama yapıldığında el konulmuştur. Bkz. Taşkent'te "Maş-Tabib" takma atıyla tanınan 'Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent 2003.
 - 6 Molla Musa b. Molla 'İsa Hoca Sayrami, *Tarih-i Hamidi*, Pekin 1986, ss. 669-702.
 - 7 Sa'id b. Muhammad et-Trablusi eş-Şami, *el-Cevheretu'l-Feride*. 'Abdul'aziz Mansur Özel Koleksiyonundan alınan 1 numaralı el yazması, v. 10b; 'Abdul'aziz Mansur'un Özel Koleksiyonundan 2 numaralı el yazması, v. 36b
 - 8 O dönemde SADUM'un yönetim kadrosunda değişiklikler yapılmıştır. Müftü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un (1989-1993) taraftarları merkez ofisini ve SADUM'un arşivini bozguna uğratmış ve yangın çıkartmışlardır. Eski müftü Şemseddin Han Babahanov'un (1982-1989) verdiği bilgilere göre bu yangında arasında onun dedesi müftü İşan Babahan Abdulmecidhanov'un (1943-1957) da değerli notlarının olduğu birçok belgeler küle dönmüştür.
 - 9 Sa'id b. Muhammed et-Trablusi eş-Şami, *el-Cevheretu'l-Feride*, 'Abdul'aziz Mansur'un özel koleksiyonundan 1 numaralı el yazması, v. 10b; 2 numaralı el yazması, v. 6a.
 - 10 A. g. e., v. 13a.
 - 11 Bobir, "Kay yerga barsalar tinç turmaydilar.", Kızıl Uzbekistan Gazetesi, 17 Mayıs 1925, s. 4.
 - 12 Musa Sayrami, *a.g.e.*, s. 669-670. Bazı kaynaklarda onun ismini "Muhammad b. Sa'id" şeklinde de geçmektedir.

- 13 Türkistan'ın eski yazma anıtlarını toplayan N.F.Petrovskiy (1837-1908) Kaşgar'daki Rus konsolosuydu.
- 14 Babur, a.g.m., s. 4
- 15 Şami, *el-Cevheretu'l-Feride*, v. 2b , 5a
- 16 a g. e.,v. 4b -6a Bize ulaşan bilgilere göre onun Türkçe konuşmasında Uygur lehçesinin etkisi açık bir şekilde belli oluyordu.
- 17 a. g. e., v. 6a-b ,7b ,8b.
- 18 Bütün fetvalarını içeren kalın kitap şeklindeki el yazması İçişleri Halk Komiserliği tarafından el konulduğu 1930'lara kadar Zaynuddin Kari'nin özel arşivinde saklanmış. 'Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 19 O her zaman Taşkentlilerin alışık olmadığı Arap giysilerini giyerdi. Şami Damulla uzun boylu, güçlü beden yapısına sahipti ve her zaman asasıyla gezerdi. 'Abdulmalik İş-Muhamedov'un (1912-2003) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2003.
- 20 "Hitab li ehlil'-iman", İştirakiyun Gazetesi, 25 Ekim 1919.
- 21 "Şami-damullaning maktubi (Hacc faridasi hakkidagi fatva munasabati bilan)", İştirakiyun Gazetesi, 29 Ekim 1919.
- 22 Babur, a.g.m.; Şami, *el-Cevheretu'l-Feride*, 'Abdul'aziz Mansur'un özel koleksiyonundaki 2 numaralı el yazması, v. 6a
- 23 Şami, "Abu Zarr Gifari (radi Allahu 'anhu) va sosyalizm", Kizil Bayrak Gazetesi, 20 Temmuz 1922, s. 3
- 24 Ç.Y., "Şamiy damullaning ak sakallı taşvikatçilari", Kızıl Ozbekistan gazetesi, 16 Nisan 192, s. 4; Babur, a.g.m, s. 4.
- 25 Şah-İkram-Kari Şah-Islamov, "Marhum canab mufti Ziyauddin-han-aka Babahanov tog-rilarida", 'Abdul'aziz Mansur'un özel koleksiyonundaki el yazması, v. 2.
- 26 Bu çerçevede ona homoseksüellik, Müslümanlardan sadaka olarak para almak, kadınlara düşkünlük, alkol kullanmak, Ramazanda orucu bozmak gibi suçlamalar yöneltilmekteydi. Şami Damulla'nın özel hayatı yoktu. Bununla birlikte, Kaşgar'dan ayrıldığında orada Kaşgarlı bir kadından 5-7 yaşlarında bir kızının olduğu söyleniyordu. ('Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004). En önemlisi de, Büyük Britanya'ya için casusluk yapmakla suçlanmasıydı.
- 27 Muhammed-Amin Taş-Hocaev ile 'Abdulvali Hocaev'lerin 22 Temmuz 1961'de yazdıkları dilekçe. Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Doğubilim Enstitüsü çalışanlarının özel arşivinde bulunan Y. Hakimcanov ile ilgili özel dosya.
- 28 Şah-İkram-Kari Şah-Islamov, s. 1-3.
- 29 Diplomanın orijinali 27 Aralık 1974'de merhumun vasiyetine üzerine onun kabrine naaşıyla birlikte gömülmüştür. Onun oğlu dilbilimci, doçent Maksud-'Ali Hakimcanov'un (d. 1938) vermiş olduğu sözlü bilgiye göre, diplomanın yedi nüsha olarak fotokopisini almıştır (bu nüshaları akrabaları Z. Babahanov, 'Abdul'aziz Kari Mahmudov'lara dağıtmıştır). Diplomada Molla Yunus'un altı atasının ismi, *el-Cami'u's-Sahih*'in İmam Buhari'den Şami Damulla'ya kadarki ravilerinin zinciri ve onun bu metnin öğretimine ilişkin yazılı izninden bahsedilmektedir. Araştırmamızda kullandığımız kopya haricinde, bu arşivde Molla Yunus'un bizzat kendi elleriyle yeniden yazdığı Şami Damulla'nın diğer yazı ve anıları da bulunmaktadır. Bu yazıların bugünkü sahibi, yazıları yayınlamayı düşünmektedir. Taşkent, 2003.
- 30 Bu diploma Şah-İkram Şah-Islamov tarafından sonradan yeniden yazılmıştır. Bu belge doktor Maryam İşmuhamedova tarafından 1960'da bulunmuş ve 'Abdul'aziz Mansur aracılığıyla Z. Babahanov'a verilmiştir. Bu diplomada verilmiş tarihi 1931 senesi göster-

- rılmıştır, oysa Z. Babahanov'un verdiği bilgilere göre kurs 1929'da tamamlanmıştır. Z. Babahanov'un SSCB Yüksek Öğretim Kurulu'na 'ya verdiği ifadeler, Şah-İkram Şah-İslamov'un özel dosyası, Özbekistan Cumhuriyetinin İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü çalışanlarının özel arşivi, s. 26.
- 31 'Abdul'aziz-Kari Mahmudov'un (d. 1908) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 32 Cahangir 'Abdupattahov'un verdiği sözlü bilgi. Ayrıca Taşkent'teki Ehli Hadis çevresinde Şami Damulla Ezher'de eğitim gördüğü sırada, manevî arayışla içinde bulunduğu zor günlerde ağzından içine kutsal nur girdiği ve bu olaydan sonra da olağanüstü yeteneklere sahip olduğuna dair efsaneler söylenmektedir. 'Abdulcebbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2003.
- 33 'Abdul'aziz Mansur'un 1 numaralı el yazmasında *el-Cevheretu'l-Feride* ile birlikte düşürülen not, v. 1a.
- 34 Hakimcanov Y., "Navayî albümü", *Özbekistan Madaniyati Gazetesi*, 26 Nisan 1968; Urinbayev A., 'Abdurrazak Samarkandî'nin Hisdistan'a yaptığı ziyareti sırasındaki seyahat notları, Arap harfleri ile yazılan metin Y. Hakimcanov tarafından yeniden yazılmıştır. Taşkent, 1960; Şamiy, Nizamidin. *Zafar-nama*, Farsçadan Özbekçeye Y. Hakimcanov tercüme etmiştir, Taşkent, 1996.
- 35 Maksud-'Ali Hakimcanov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004; Şami Damulla'nın önceki ve sonraki öğrencileri arasındaki ilişkinin araştırılması gerekmektedir.
- 36 Hakimcan-Kari Vasiev'in (d.1905) verdiği sözlü bilgi, Margelan, 2003; 'Abd al-Malik İş-Muhamedov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent 2003; H. Vasiev Hasan Hazrat'ı sevmiyordu ve ona "Hasan-ahlat" (çöp) diyordu.
- 37 Hasan Hazrat Ponomarev'in cesedini Sakıçman'da ustaların aksakalı olan 'Abdulcabbar Hacı kaçak bir şekilde hastaneden almış ve Taşkent Müslümanları tarafından onurlu bir tören ile defnedilmiştir. Bu sebeple aksakal tutuklanmış ve hapisnede kaybolmuştur. 'Abdulmalik İş-Muhamedov'un verdiği sözlü bilgi, 2003.
- 38 Molla 'Abdussamed'in kanlı gömleği Rusya'dan Taşkent'e getirmiştir, naaşı arkadaşları tarafından gizli bir şekilde defnedilmiştir. 'Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi.
- 39 Safiya Han 'Usmanhocayeva'nın (d. 1922, İşan Babahan'ın kızı) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 40 Geniş bilgi için bkz: Babacanov B., "Babahanov", *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy İmperii*, Ansiklopedik Sözlük, 4. Baskı, Moskova, 2003, s. 12-14; Babacanov B., Olkott M., "SADUM", *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy İmperii*, Ansiklopedik sözlük, 4. Baskı, Moskova, 2003, s. 69-72; 1949-1950 yıllarından itibaren Z. Babahanov SADUM'un fiili ve gizli başkanı olmuştu. 1951'de SADUM yönetimine hükümet tarafından biri İşan Babahan'ı taşıması, diğeri onun özel işlerinde kullanması için ZİM markasında iki araba tahsis edilmiştir. Safiya-han 'Usmanhocayeva'nın verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 41 Özbekistan Cumhuriyeti, Şarkiyat Enstitüsü çalışanlarının özel arşivi, 2-30 varaklar.
- 42 Bkz.: Babacanov B., "O fetvah SADUM protiv neislamskih obıçayev", *İslam na postsovetstvom prostranstve: vzglyad iznutri*, Moskova, 2001, s. 170-184.
- 43 Z. Babahanov'un döneminde sadece tek mezhebin öğretilerini okumayı isteyen ve özellikle Hanefi mezhebi hakkında çok konuşan öğrencilere için Mir-i 'Arab medresesinden atılma tehlikesi vardı. Rahmatullah Kari 'Abidov'un (d. 1951) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 44 Z. Babahanov'un yakın taraftarı 'Abdulkahhar 'Abdussettarov'un (d. 1937) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004; Z. Babahanov 1950'lerde 'Abdul'aziz Kari Mahmudov'a kendisinin yirmi beş senedir Şafii mezhebinin kurallarını takip ettiğini itiraf etmiştir. O, Şami Damulla'nın kendisine hediye ettiği *Tabakatu's-Şafiiye* adlı büyük eseri evinde saklamış-

- tır. 'Abdul'aziz Kari hangi amaçla olduğunu bilmeden müftünün (Z. Babahanov) isteği üzerine bu eserden 6-7 defter hacminde notlar almıştır. Daha sonra o ve Şah-İkram Şah-İslamov yine müftünün isteği üzerine Buhari'nin el-Edebu'-Mufred'ini Özbekçeye tercüme etmişlerdir.
- 45 Getirdiği kitaplar arasında Şafii din alimi el-Kaffal eş-Şaşı'nın (ö. 976) *Nevabiğu'l-Ke-lim*, el-Heysem b. Kuleyb eş-Şaşı'nın *Müsned'i* vs. eserler bulunmaktadır. Kavamuddin Munirov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2003.
- 46 Molla Nafik'in ismi Şah-Rasul idi ve bu da gelenekçi Hasan Hazrat'ın hoşuna gitmiyordu ("Şah" kelimesi "padişah", yani hükümdarı andırıyordu, "rasul/resul" da Peygambere ima ediyordu). Bu ismi taşımasını küfür sayarak ona Nafik ismini koymuştur. 'Abdul-Malik İş-Muhammedov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2003.
- 47 Üç bin civarında olduğu varsayılıyor. 'Abdulcabbar 'Azimov'un verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 48 Onun tüm yandaşları uzun sakal bırakırlar ve bundan dolayı kendilerine "uzun sakallılar" denilir.
- 49 Şuhrat İslamov'un (d. 1954) vermiş olduğu sözlü bilgi, Taşkent, 2004; Turdi-bay-damulla ilk başta Taşkentli sufi Miyan 'Abdussamad Han'ın müridiydi. Ancak sonradan ondan uzaklaşmış, hatta sufi öğretiyi eleştirmiştir. Kasim-Kari'nin verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004.
- 50 'Abdul'aziz Mansur'un (d. 1949) verdiği sözlü bilgi, Taşkent, 2004. O, bu tercümelerin İslam bilimlerini, hiçbir okul ve dini otoritelerin görüşlerini hesaba katmadığı ve Kur'an ayetlerinin sübjektif ve bağımsız yorumlanarak yapıldığından dolayı İslam'ın temellerine tamamen aykırı olduğunu savunmaktadır.
- 51 Hücre kelimesi "hücre" ve "sınıf" anlamında kullanılmıştır. Bu eğitim kurumu şebekesi geleneksel dini eğitimin devamıydı (mektepe, medrese). Temelini dini eğitim veren özel okullardan alan hücre sistemi, eğitim kurumlarını görmezden gelme politikası yürüten Çarlık döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Sovyet döneminde sadece eski Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde, özellikle Fergana vadisinde Rus yönetim biçimine uyum sağlayabilmesi sayesinde varlığını koruyabilmiştir.
- 52 Z. Babahanov müftü sıfatıyla onun Hokand'daki evini ziyaret etmiştir. Oradaki camiye imam olma teklifini Şah Rahim-Kari: "Eviden dışarı çıkmak mümkün değil. Orada her şey yanyanıyor!" diye cevaplayarak geri çevirmiştir. Onun tek öğrencisi Hokand'lı Mahsum-Paçça idi. Oğlu Muhammad Şah-Kamalov'un verdiği sözlü bilgi, Hokand, 2003.
- 53 Hakimcan-Kari Vasiev ile oğlu 'Abdussalam Vasiev'in verdiği sözlü bilgiler, Margelan, 2003, Taşkent, 2004.
- 54 Fergana vadisinde Hadis okuyan ve okumakta olan herkese "Vehhabi" denir. Hakimcan-Kari Vasiev'in verdiği sözlü bilgi Margelan, 2003.
- 55 Abdulhakim Aripov'un verdiği sözlü bilgi. Taşkent, 2003.
- 56 Babadjanov B., Kamilov M., "Muhammadjan Hindustani (1892-1989) and the Beginning of the «Great Schism» among the Muslims of Uzbekistan", *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)*, Kegan Paul, London-New York-Bahrain, 2001, ss. 195-219.
- 57 *İslam, Entsiklopediya*, Taşkent, 2004. s. 22-23.